

УДК 373.3.015.31:502.1(045)
DOI 10.32840/1992-5786.2019.63-1.21

О. Б. Борзик

викладач кафедри природничих дисциплін
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

І. М. Шепель

викладач кафедри природничих дисциплін
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

ШЛЯХИ ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ОСВІТНЬО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Статтю присвячено питанням виховання екологічної культури в учнів початкових класів. Зазначено причини, що актуалізують проблему екологізації освіти, зокрема виховання екологічної культури особистості нової генерації. Розкрито поняття «культура», «екологія» та «екологічна культура особистості». Визначено магістральні завдання початкової ланки освіти щодо виховання екологічної культури у молодших школярів. Висвітлено теоретичні засади, зміст та особливості виховання екологічної культури в освітньо-виховному процесі початкової школи. Встановлено, що робота з виховання екологічної культури в освітньому процесі початкової школи реалізується у трьох напрямках: еколого-просвітницькому, навчально-дослідницькому та природоохоронному. Розкрито потенціал урочної та позакласної роботи щодо здійснення освітнього та виховного впливу з метою виховання екологічно культурної особистості молодшого школяра. Схарактеризовано шляхи виховання екологічної культури в учнів початкових класів. Визначено, що виховання екологічної культури у молодших слід здійснювати в ході викладання природничих, гуманітарних дисциплін, шляхом введення факультативних курсів природо-екологічного змісту, у процесі позаурочної та позакласної роботи. Висвітлено роль інтерактивних методів, методів розвитку критичного мислення, проектних технологій у вихованні екологічної культури учня молодшого шкільного віку. Встановлено, що найбільш дієвими з виховання екологічної культури молодшого школяра виявляються наступні форми організації освітньо-виховного процесу: інтегровані уроки, уроки з культурологічною спрямованістю, інтерактивні уроки, рольові ігри, проектна діяльність, дослідницькі практикуми, конкурси, виставки, екологічні акції, тематичні вечори, відзначення дат календаря, що стосуються природничих проблем, а також відзначення народних свят, благодійні заходи, експедиції. Доведено ефективність виховання екологічної культури у молодших школярів шляхом наскрізної екологізації навчальних дисциплін, позаурочної та позакласної роботи.

Ключові слова: екологічне виховання, культура, екологічна культура особистості, шляхи виховання екологічної культури, освітньо-виховний процес початкової школи.

Постановка проблеми. Панування у сучасному світі споживацького ставлення до природи, антропогенний вплив на довкілля, який людина здійснює своїм безвідповідальним ставленням до навколишнього середовища та безмежним бажанням збагачення будь-яким способом, призводять до порушення природної гармонійної рівноваги, яка існувала впродовж мільйонів років, великомасштабних біологічних катастроф та погіршення стану здоров'я населення. Усе це актуалізує проблему посилення екологічного виховання нової генерації, створення нової освітньої парадигми орієнтованої на формування та становлення екологічно вихованої особистості.

Пріоритетність напряму виховання екологічної культури людини, формування її гармонійних відносин з природою підтверджують нормативні документи, зокрема Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)» [1], «Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти» [5], «Концепція екологічної освіти України»

[6], у яких зазначено, що стратегічною освітньою метою в галузі навколишнього середовища є виховання екологічної культури особистості як ефективного способу регулювання взаємодії людини зі світом природи.

Ставлення людини до світу природи проявляється ще в ранньому віці, де й закладаються основи екологічної культури особистості. Ще В. Сухомлинський наголошував, що природа знаходиться в основі дитячого мислення, світосприйняття, емоційно-чуттєвих станів та творчості. З огляду на це, молодший шкільний вік є сенситивним періодом для розвитку в учнів основ екологічної культури. Ми вважаємо, що початкова школа є важливою сходиною у формуванні екологічної культури особистості та має широкий діапазон можливостей забезпечити якнайефективніше формування пізнавального потенціалу екологічних знань, виховання екологічно-мислячої, відповідальної людини майбутнього, шляхом пізнання та дослідження світу природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемам екологічного виховання присвячено чималий доробок праць українських дослідників. Вагомий внесок у розробку основ організації, змісту та методики екологічного виховання зробили А. Гумбольт, І. Зверев, А. Захлебний, О. Кудрявцева, Н. Лисенко, В. Максимова, Д. Маркович, Г. Марочко, І. Суравегіна, Г. Тарасенко. Вивченням екологічної освіти як одного із напрямків формування екологічної культури досліджували М. Вересов, С. Глазачев, В. Горлачов, Н. Дежнікова, О. Козлова, І. Мазур, О. Тавстуха та інші. Теоретичні та практичні проблеми виховання екологічної культури порушено в працях В. Андрущенко, О. Біди, В. Вернадського, М. Волошина, А. Горелова, О. Молчанюк, Г. Пономарьової, Г. Пустовіта та інших.

Аналіз теоретичної та методичної педагогічної літератури свідчить про те, що питання особливостей та шляхів виховання екологічної культури у молодших школярів залишаються дослідженими недостатньо.

Метою статті є висвітлення сутності та шляхів виховання екологічної культури в учнів в освітньо-виховному процесі початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Історія людського існування тісно переплітається з історією природи. Суспільство є одним з етапів еволюції останньої. Між суспільством і природою існує прямий та зворотний зв'язок. Людина є частиною природи й, водночас, транслятором культури, зокрема екологічної та спосіб взаємодії людини з природою визначається екологічною культурою суспільства.

Для розкриття феномену «екологічна культура» скористаємося загально логічним методом розчленування поняття та з'ясуємо сутність поняття «культура» та «екологія».

Екологічна культура є похідним від поняття «культура», адже екологічна культура є органічною складовою частиною загальної культури людства, якій властиве глибоке усвідомлення вагомості сучасних екологічних проблем у житті та подальшому онтогенезу людства.

Лексема «культура» у перекладі з латини (*colo, colui, cultum, colere*) означає «обробіток ґрунту». Однак, з плином часу значення даного поняття трансформувалося і діапазон інтерпретації розширювався. Наші предки під культурою розуміли «шанування богів». Згодом «культуру» стали визначати як сукупність матеріальних і духовних цінностей, накопичених людством упродовж тисячоліть (картини, писемність, обряди, архітектура) [16].

Культурні норми та правила не є генетично закладеними в людській істоті, вони засвоюються впродовж життя, шляхом навчання, виховання, цілеспрямованої роботи та культурної діяльності людини. Тому, кожен народ є унікальною одини-

цею зі своєю неповторною та своєрідною культурою.

Щодо поняття «екологія», то на сьогодні воно має значну низку трактувань. Корисним для нашого дослідження став досвід В. Крисаченко, який виокремив наступні провідні трактування сутності феномену «екологія»: наука про взаємини організмів з природним довкіллям; наука про функціонування екосистем різних рівнів організації; комплексна наука про довкілля біосистем; синергетичні знання про взаємини об'єктів реальності з якимось одним, центральним об'єктом; наука про унікальний космічний статус людини як біологічного виду; наука про взаємовідносини біосистем з навколишнім середовищем, яке визначає просторові та часові параметри їхнього існування та розвитку [11, с. 16–17].

Як бачимо, зв'язок між екологією та культурою полягає у якості взаємодії людини з довкіллям, який відбиває рівень культури, носієм якої є індивід.

Одним із перших досліджувати проблеми екологічної культури став В. Вернадський, який вивчав проблеми людського чинника в існуванні світу. Дослідник вважав, що суть екологічної проблеми полягає в тому, «що люди не встигають адаптувати свою культуру відповідно до тих змін, які самі ж привносять у цей світ, і джерела цієї кризи знаходяться всередині, а не зовні людської сутності <...>» [10, с. 46].

За своєю природою, екологічна культура є, так званим, «кодексом поведінки», яким керується людина в ході екологічної діяльності та поведінки. Ця культура увібрала в себе вироблені способи самореалізації людини в природі, набутий життєвий досвід, моральні почуття та ставлення до природи, сукупність знань, норм, стереотипів та правил поведінки людини в природному довкіллі, умінь і досвіду розв'язування екологічних проблем, здатність передбачати можливі негативні наслідки антропогенної діяльності в природі та шукати ефективні шляхи гармонізації стосунків суспільства та природи [13, с. 8–15].

Виховання екологічної культури в учнів початкової школи покликане забезпечити відновлення втраченої рівноваги та гармонізувати відносини у системі «людина – природа».

Виховання в учнів екологічної культури – складний та тривалий процес, що здійснюється поетапним шляхом вирішення освітніх, виховних і розвивальних завдань. Його результатом має бути не тільки опанування теоретичними знаннями та практичними вміннями, а розвиток емоційно-чуттєвої сфери, уміння та бажання активно захищати, покращувати, ушляхетнювати природне середовище [3].

Зміст освітньо-виховної роботи в цьому напрямі полягає у розкритті перед дітьми багатогранної цінності природи та має забезпечувати

активність дітей, пробуджувати у них інтерес, максимальне наближення до рутинного життя, а навчальна інформація не має бути перенасичена відомостями, неосязними для належного сприйняття учнями [15, с. 23; 9, с. 45]. Це вказує на те, що виховання екологічної культури має відбуватися з урахуванням вікових, індивідуальних, психологічних особливостей дітей.

Досягти максимального ефекту виховання екологічної культури в учнів початкової школи можна шляхом посилення комплексу освітнього, виховного, розвивального та формувального впливів на особистість учня. При чому, ефективність формування екологічної культури забезпечуються шляхом наскрізної екологізації навчальних дисциплін, позаурочної та позакласної роботи.

Магістральною тенденцією у вихованні екологічної культури в учнів початкової школи нової генерації є її багатоваріантність форм, методів і прийомів, утвердження гідності кожного учня; введення в освітньо-виховний процес позашкільної еколого-натуралістичної роботи актуальних сучасному реформуванню системи освіти інноваційних підходів, котрі передбачають оновлення структури та змісту позашкільної освіти, зростання її ролі як центральної ланки загальної системи освіти.

Робота з виховання екологічної культури в освітньому процесі початкової школи реалізується у трьох напрямках: еколого-просвітницька, навчально-дослідницька та природоохоронна діяльність, які виявляються у найрізноманітніших формах, методах, прийомах пізнавально-дослідницької діяльності учнів.

На значну увагу заслуговує питання виховання екологічної культури у школярів в процесі вивчення навчальних дисциплін. Широкий діапазон можливостей щодо здійснення екологічного освітньо-виховного впливу на молодших школярів закладені у змісті навчального інтегрованого курсу «Я досліджую світ». У Державному стандарті початкової загальної освіти [4], зазначено, що метою природничої освітньої галузі є формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи, гідної поведінки у природі, становлення та розвиток наукового природничо-екологічного мислення. Загальними цілями визначено, що учні мають набути досвіду з дослідження світу природи; виявляти стійку цікавість та отримувати радість від розкриття таємниць природи; усвідомлювати цінність природи та взаємозв'язок її об'єктів і явищ; бережно ставитися до природних багатств; розвивати наукове, критичне мислення з метою подолання проблем еколого-природничого характеру.

Предмети природничого циклу своїм змістом, спрямованістю прямо орієнтують на практичну діяльність учнів в навколишньому середовищі. Природничі дисципліни забезпечують належну

теоретичну базу для формування в учнів цілісної картини світу з єдністю та різноманітністю взаємозв'язків між усіма елементами природи [7]. Засвоєння екологічних знань тісно пов'язане з практичними заняттями, дослідництвом, роботою в полі, на пришкольніх ділянках, організацією суспільно-корисної праці екологічного змісту.

Що стосується предметів гуманітарного циклу, то завдання екологічного виховання вирішуються в процесі їх засвоєння дещо по-іншому, хоча й тут практичні дії не виключаються. В силу специфіки цих предметів увага акцентується на формуванні ціннісної культури школярів, залученні учнів до знайомства з художньою та науково-пізнавальною літературою екологічного змісту, формуванні вмінь і навичок працювати з цією літературою.

Виховання екологічної культури учнів нерозривно пов'язане з естетичним і моральним становленням особистості. Як відомо, у молодших школярів ставлення до навколишньої діяльності виявляється на рівні почуттів, тобто, вони чуттєво сприймають об'єкти природи, «переживають» знання. Естетичні почуття пробуджують емоційні відгуки дитини, розвивають емпатію, сприяють формуванню гуманного ставлення до навколишнього середовища. Тому, значна роль з виховання екологічної культури у початковій школі відводиться предметам естетичного циклу, які покликані розкрити естетичну змістову природи: її дивовижну красу, неповторність та неоціненність.

Ще одним шляхом виховання екологічної культури в учнів початкової школи є запровадження факультативних інтегрованих курсів, таких як «Довкілля» (В. Ільченко), «Навколишній світ» (Т. Пушкарьова), «Екологія та світ» (І. Суравегіна), «Школа друзів планети» для 1-2 класів (О. Пометун, А. Цимбалару, О. Онопрієнко, І. Андрусенко), «Моя щаслива планета» для 3-4 класів (О. Пометун, О. Онопрієнко, А. Цимбалару) та інших.

Отже, насичення змісту навчальних дисциплін екологічно спрямованим матеріалом, впровадження інтегрованих факультативних курсів в освітній процес початкової школи забезпечує не лише міцне й осмислене засвоєння знань, а й розширення кругозору учнів, сприяє формуванню в них елементарних морально-естетичних уявлень та розвитку екологічного світогляду.

Важливим, у контексті виховання екологічної культури учнів, є їх залучення до природоохоронної роботи. Кожна справа, пов'язана з примноженням природних багатств, стає сходинкою в моральному та трудовому розвитку особистості молодшого школяра. Б. Йоганзен підкреслює, що безпосередній контакт дітей зі світом природи позитивно впливає на виховання у школярів екологічної культури. Активна та свідома участь дітей у природоохоронній діяльності дає їм можливість опанувати глибокими знаннями, вміннями та

навичками про взаємозв'язки суспільства й природи [8, с. 57–58].

З тією ж метою, необхідно проводити туристично-краєзнавчу роботу. І. Грабовська, досліджуючи українознавчий аспект виховання екологічної культури, зазначає, що джерелом виникнення й розвитку екологічної культури є пізнання сутності буття народу та його ставлення до природи [12, с. 55].

З нашого погляду, найбільш дієвими з виховання екологічної культури молодшого школяра виявляються наступні форми організації освітньо-виховного процесу: інтегровані уроки, уроки з культурологічною спрямованістю, інтерактивні уроки, рольові ігри, проектна діяльність, дослідницькі практикуми, конкурси, виставки, екологічні акції, тематичні вечори, відзначення дат календаря, що стосуються природничих проблем, а також відзначення народних свят, благодійні заходи, експедиції та інші [4, с. 19].

Серед важливих передумов ефективності процесу становлення екологічної культури школярів доцільно виділити такі, як визначення та застосування актуальних методів, прийомів, засобів навчання та виховання, які постають невіддільно одні від одних. Головною метою їх використання є те, щоб пізнання природи, будь-яка взаємодія з нею залишала в пам'яті дітей глибокий слід, впливала б на емоційно-чуттєву сферу та свідомість учнів [14, с. 48].

Суттєвими для виховання екологічної культури у молодших школярів виявляються інтерактивні технології, методи та прийоми, в основі яких лежить ситуативне моделювання ситуацій, обговорення дискусійних запитань, форми колективно-групового та кооперативного навчання, які дозволяють залучати до освітнього процесу всіх учнів класу. Провідною функцією учня є самостійне здобування знань під керівництвом вчителя.

Так, є доцільним є використання інтерактивних методів при вивченні природничих дисциплін, у яких порушуються екологічні проблеми та знаходяться шляхи їх вирішення. Наприклад, за допомогою методу «Дерево рішень», можна з'ясувати «Вода шкідлива чи корисна», метод «Займи позицію» допоможе встановити нагальні екологічні проблеми та як з ними бути, метод «Карусель» забезпечить свідоме засвоєння теоретичної інформації щодо порушеної проблеми та інші. Також, є вкрай ефективними рольові ігри та інсценізації, наприклад «Суд над браконьєром», «Екологія водойм», «Неосяжний космос» тощо.

Ще одними ефективними методами щодо виховання екологічної культури особистості є методи розвитку критичного мислення, які реалізуються через:

– пошук інформації, її аналіз, порівняння та систематизацію теоретичних положень, вміння

поєднувати окремі наукові факти у загальну синергетичну картину світу;

– планування досліджень, визначення мети та висунення гіпотез, спостереження, аналіз та обґрунтування результатів досліджень, формулювання висновків, моделювання власних досліджень;

– уміння бачити проблему, критично оцінювати її; знаходження ефективних шляхів розв'язання проблеми у рутинному житті;

– підприємливість, генерування нових ідей;

– прогнозування наслідків, здійснення саморегуляції та рефлексії власної поведінки тощо.

Так, дієвими виявляються «Кубик Блума», «Філворд», «Фішбоун», «Ромашка запитань», «Кластер», «Фантастичні гіпотези» та інші.

Висновки та пропозиції. Отже, виховання екологічної культури у молодших школярів включає екологізацію навчальних предметів, введення факультативних курсів, морально-естетичний розвиток учнів, навчально-просвітницьку, навчально-дослідницьку, природоохоронну діяльність, забезпечення самовиховання, самоосвіти учнів початкової школи. Форми екологічної освіти та виховання учнів в урочний, позаурочний та позакласний час органічно поєднуються в загальну систему освітньо-виховної роботи, що забезпечить цілісне сприйняття світу, свідому екологічну поведінку учнів, моральні вчинки щодо об'єктів природи, усвідомлення взаємозалежності двох дуальних світів: людей та природи. У роботі з виховання екологічної культури молодших школярів необхідно використовувати форми, методи, прийоми навчання та виховання у їх нероздільній єдності, які мають бути цікавими для дітей, викликати у них бажання оберігати навколишнє середовище та сприяти орієнтації учнів на самовиховання, самоосвіту та самостійне здійснення природоохоронної діяльності у рутинному житті.

Список використаної літератури:

1. Державна національна програма «Освіта» (Україна – XXI століття). *Освіта*. 1993. № 44–46. С. 2–12.
2. Державний стандарт початкової освіти № 87. Київ : Кабінет Міністрів України, 2018. 37 с.
3. Захмарна К.П. Формування в учнів відповідального відношення до природи. *Початкова школа*. 2005. № 3. С. 10–13.
4. Ковальчук Г. Виховання екологічної свідомості. *Початкова школа*. 1999. № 10. С. 17–19.
5. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі виховання. *Молодь і закон* : зб. нормат. док. з проблем виховання студентської молоді / за ред. Н. І. Косаревої. Київ : ІЗМН, 1997. 352 с.
6. Концепція екологічної освіти України. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2002. №7. С. 3–23.

7. Лобчук О. Перевірка та оцінювання зв'язних висловлювань молодших школярів. *Початкова школа*. 2004. № 3. С. 9–11.
8. Науменко Р.А. Екологічне виховання учнів 5-9 класів шкіл-інтернатів у позаурочний час : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ. 1994. 178 с.
9. Ніколенко Н. Виховання ціннісного ставлення до природи у молодших школярів. *Біологія і хімія в школі*. 2002. № 2. С.44–46.
10. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти та виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2004. 540 с.
11. Сидоренко Л.І. Сучасна екологія. *Наукові, етичні та філософські ракурси* : навч. посібн. Київ : ПАРАПАН, 2002. 152 с.
12. Танська В.В. Підготовка майбутнього вчителя біології до екологічної освіти старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Житомир. 2006. 278 с.
13. Толстоухов А.В. Маємо бути готовими до екологічного виклику майбутнього. *Екологічна освіта і виховання : досвід та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Київ : Центр екологічної освіти та інформації, 2001. С. 8–15.
14. Химинець О., Талапканич М., Химинець В. Психолого-педагогічні аспекти екологічного виховання в сучасних умовах. *Обрії*. 1997. № 1. С. 47–51.
15. Хоменко В. Екологічне виховання в школі. *Зауч.* 2000. № 23/24. С. 23–25.
16. Чабала О. Зміна освітніх імперативів на сучасному етапі розвитку системи відносин людини та природи. *Вища освіта України*. 2006. № 3. С. 38–44.

Borzyk O. Ways of enhancing environmental culture in the educational process at primary school

The article is devoted to the questions of raising the ecological culture among primary school students. The reasons for updating the problem of environmental education are mentioned, including education of the ecological culture of the new generation's personality. The concept of "culture", "ecology", "ecological culture of the person" is revealed. The main tasks of the initial level of education for raising the ecological culture among the younger students are determined. The theoretical foundations, content and features of upbringing ecological culture in educational process at primary school are highlighted. The ways of raising the ecological culture among the primary school students are described as well. It has been established that work on the enhancing ecological culture in the educational process at primary school is realized in three directions: environmental education, research and environmental protection. The potential of educational and extra-curricular work on the implementation the educational influence with the purpose of upbringing an eco-friendly pupil is revealed. It is determined that teaching ecological culture to the younger should be carried out at natural and humanitarian subjects, by introducing optional courses of natural-environmental content, during extra-curricular work. The role of interactive methods, methods of developing critical thinking, project technologies in teaching ecological culture to primary school students is described. The following forms of organizing educational process are found to be the most effective in teaching ecological culture to primary school students: integrated lessons, culture-oriented lessons, interactive lessons, role plays, project activities, research workshops, competitions, exhibitions, ecological events, thematic events, celebration of nature-related holidays, as well as celebration of national holidays, charity events, and field trips. The effectiveness of education of ecological culture at junior pupils is proved through ecologization of educational disciplines and extra-curricular work.

Key words: ecological education, culture, ecological culture of the person, ways of education of ecological culture, educational process at primary school.